

УДК 81.23

А. М. БОГУШ

м. Одеса

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ

У статті представлений аналіз поглядів психологів на проблему образності в її взаємозв'язку з психологічними процесами: пам'ять, мислення, уявлення, уява. Розкрито психологічні засади феномена «образне мовлення»; схарактеризовано дотичні до феномена «образне мовлення» такі поняття, як «образ», «образне мислення», «відображення», «образи-мислення», «образна уява», «наочно-образне мислення»; визначено поняття «образне мовлення».

Ключові слова: образ, образність, образ-уявлення, образна пам'ять, образна уява, образне мислення, образне мовлення.

Образність як психологічна категорія була предметом дослідження таких учених як П. Гальперін, Л. Григоровський, О. Леонт'єв, О. Лурія, Г. Люблінська, Л. Меньшикова, А. Петровський, О. Потєбня, С. Рубінштейн та ін.. Зазначимо, що у психології образність розглядається лише у зв'язку з розвитком загальних питань «образ», «образна пам'ять», «образне мислення». З'ясуємо сутність поняття «образ».

Образ – це суб'єктивний феномен, який виникає в результаті предметно-практичної, сенсорно-рецептивної, мисленнєвої діяльності, що становить цілісне інтегральне відображення дійсності, в якому водночас представлено основні перцептивні категорії (простір, рух, колір, форма, фактура тощо) [10, 223]; «суб'єктивна картина світу чи його фрагментів, що включає самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій» [3, 211]. Як бачимо, етимологічно термін «образ» тяжіє до наочності, наштовхує на думку про зовнішній вигляд предмета чи явища. Розглядаючи образ як насамперед багатоступеневе опосередковане відображення дійсності, акцентуємо на виявленні сутності «відображення». Термін «відображення» становить змістовий результат, психічний образ, який відповідає сутності об'єкта і виступає у формі наукового поняття чи художньої інтуїції [2, 68].

Учені виділяють три стрижневі рівні психічного відображення, сенсорно-перцептивний (відчуття, сприйняття), уявень (образна пам'ять, уява; послідовні, ейдетичні образи), мовленнєво-мисленнєвий (поняття, оперування знаковими системами, зокрема мо-

вою) [4, 65–72]. Поняття «відображення» використовується не лише в гносеологічному, але й у соціально-генетичному розумінні. Проблема відображення – це проблематика трьох членів: природа; пізнання людини, що поєднується з її мозком як вищим продуктом тієї самої природи; форма відображення природи в пізнанні людини; ця форма становить поняття, закони, категорії тощо, тобто суб'єктивні образи об'єктивного світу [5, 75].

Зазначимо, що образ має і свою об'єктивність, яка визначається за такими двома основними ознаками: подібність образу та об'єкта за структурою і сутністю; значення-наявність в образі такої цінності, яка відповідає об'єктивним потребам. На думку С. Рубінштейна, образи, що відображають у нашій свідомості дійсність, не є статичними, незмінними, мертвими речами; вони становлять динамічні утворення.

Учений зазначає, що достатньо спробувати зафіксувати певний образ, щоб переконатися в тому, як він кожного разу на наших очах видозмінюється, зрушується, якоюсь мірою трансформується: то одні його боки виступають на передній план, то інші; ті, що виступають, водночас і відступають, затінюються наступними [12, 347].

Розрізняють кілька видів образних явищ:

- образ сприйняття – відображення в ідеальному плані зовнішнього об'єкта (сцени), яке впливає на органи чуттів;
- образ уяви – вигаданий образ, який поданий в уявленні;
- післяобраз – модифіковане довільне сприйняття об'єкта, що уявляється і який нещодавно розглядався при суворо нерухомому погляді;

- ейдетичний образ чітке, повне і детальне уявлення об'єкта (сцени) протягом певного часу після припинення його розгляду, відрізняється від післяобразу незалежністю від руху очей та стабільністю в часі;
- фосфени – спонтанні світлові відчуття;
- фантом – відчуття втраченої частини тіла;
- галюцинація – ілюзорне сприйняття предмета, який реально відсутній, суб'єктивно невіддільне від образу сприйняття [11, 229].

У процесі пізнання довколишнього світу образи-уявлення посідають проміжне місце між образами сприйняття та образами уяви. Це «мінливі динамічні утворення, які кожного разу за певних умов знову відтворюються і відображають складне життя особистості» [12, 308].

С. Рубінштейн підкреслює значущість означених образів насамперед для внутрішнього життя людини, адже саме ці образи «створюють той план, на якому воно розгортається» [12, 309]. Образи уявлення безпосередньо пов'язані з попереднім досвідом людини, оскільки це процес відтворення раніше сприйнятих предметів, явищ тощо. На відміну від означених образів, образи уяви виконують функцію перетворення результатів минулого досвіду, це передусім «психічний процес, який полягає у створенні нових образів (уявлень) шляхом переробки матеріалу сприйняття і уявлень, одержаного в попередньому досвіді» [10, 54]; це «універсальна людська здатність до побудови нових цілісних образів дійсності шляхом переробки змісту практичного і чуттєвого, інтелектуального та емоційно-сислового досвіду» [11, 55].

Зазначимо, що образ уяви виконує чотири функції: побудова образу засобами кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; створення програми поведінки, якщо проблемна ситуація є не визначеною; продукування образів, що не програмують, а замінюють діяльність; створення образів, які відповідають опису об'єкта [2, 49].

Уявлення синтезуються у процесах уяви в різноманітних формах: аглютинація – поєднання несумісних реально якостей, ознак, частин предметів; гіперболізація – збільшен-

ня чи зменшення предмета, зміна якості його частин; загострення – підкреслення певних ознак; схематизація – згладжування відмінностей предметів та виявлення рис подібності між ними; типізація – виділення суттєвого, неповторного в однорідних явищах та втілення його в конкретному образі [6, 50]. Обидва види образів (уявлення та уяви) включені до мисленнєвого процесу.

За С. Рубінштейном, образ, що становить продукт, результат психічної діяльності, у свою чергу, є ідеальним об'єктом для подальшої психічної діяльності [12, 43]. Включаючись у мисленнєвий процес та виконуючи в ньому певні семантичні функції, образ сам інтелектуалізується. До будь-якого мисленнєвого процесу входять ті чи ті наочні чуттєві образи, що безпосередньо пов'язані із самим поняттям. І образ, і поняття виступають у найвищому рівні мислення [12, 389–390].

Зазначимо, що для дітей дошкільного віку властиве здебільшого наочно-образне мислення. Важливою особливістю наочно-образного мислення є встановлення незвичайних, «неможливих» поєднань предметів та їх якостей. У цьому випадку наочно-образне мислення практично наближується до уяви. За своєю сутністю та функціонуванням означений вид мислення є специфічним, він становить один із етапів онтогенетичного розвитку мислення. Отже, психологічний зміст означеного терміна полягає в позначенні мисленнєвого процесу оперування наочно-образними уявленнями, що виникають у свідомості людини, та їх перетворення. Мислити асоціативно, метафорично...» [4, 74].

Наочно-образне мислення виникає у дітей на етапі дошкільного віку і є підґрунтям для розвитку образного мовлення. Зв'язок слова і образу досліджували О. Лурія, В. Москалець, О. Потєбня, С. Рубінштейн. Так, О. Лурія відзначає, що слово подвоює світ і дозволяє людині за допомогою мисленнєвого процесу оперувати з предметами навіть тоді, коли вони відсутні. Тварини мають один світ – світ чуттєво сприйнятих предметів і ситуацій; людина ж має подвійний світ, до якого входить і світ безпосередньо сприйнятих предметів, і світ образів, об'єктів, відношень та якостей, що позначаються словами.

Отже, слово – це особлива форма відображення дійсності [6, 37]. Людина здатна довільно викликати ці образи незалежно від їх реальної наявності, саме таким шляхом вона довільно керує цим другим світом.

У працях С. Рубінштейна чільне місце посідає положення щодо образів-уявлень та образів уяви. За С. Рубінштейном, означені образи (саме уявлення) – досить динамічні й мінливі за своєю сутністю утворення. Вони легко піддаються перетворенню. Це свого роду матеріал для процесу уяви. Образи-уявлення – це відтворення минулого досвіду. Функції уяви – перетворення результатів минулого досвіду [159, 308, 344–347].

Сутність цього перетворення полягає в тому, що воно не віддаляється, а наближається до дійсності, воно ніби знімає з неї випадкові нашарування і зовнішні покриття [12, 352]. У процесі творчої уяви людина перетворює дійсність буденного сприйняття, завантажену, наповнену випадковими, не виразними, не яскравими моментами. Мета творчої уяви – «відійти від дійсності, щоб проникнути в неї» [12, 353]. На думку С. Рубінштейна, уява акцентує, типізує, узагальнює, виявляє при цьому значення в конкретному образі. Саме в уяві відбувається злиття образу і значення, та й сам образ використовується в переносному значенні. Слово становить єдність значення і знака. Знак, за С. Рубінштейном, дещо, що немає свого внутрішнього значення. На відміну від знака, слово має внутрішнє значення. Учений підкреслює опосередкованість зв'язку слова з предметом, що виявляється через узагальнений семантичний зміст слова – через поняття чи образ. У психологічних розробках С. Рубінштейна побутує термін «мовний образ», який відіграє значну роль у семантичному змісті слова і який «не можна ототожнювати з наочністю, оскільки мовний образ – це завжди значущий образ, будова якого визначена суттєвими для його значення відношеннями» [12, 446].

О. Потебня розробив теорію «внутрішньої форми» слова, її сутність полягає в тому, що слово має зовнішню та внутрішню форми. Зовнішня форма – це членороздільний звук, зміст, який об'єктивується за допомогою звука. Внутрішня форма слова чи його найближче етимологічне і значення – відношення змі-

сту думки до свідомості, спосіб, за допомогою якого виражається зміст. Обидві форми перебувають у неподільному зв'язку, хоча внутрішня форма суттєво відрізняється від зовнішньої [9, 124]. За О. Потебнею, внутрішня форма слова зводиться до того, що вона: поєднує чуттєвий образ і зумовлює його свідомість. Матеріал слова, звук пронизані думкою [9, 144]. Думка за допомогою слова ідеалізується та звільняється від значних безпосередніх впливів на неї чуттєвих сприйнятих, слово втрачає свою образність. В. Москалець зазначає, що образні порівняння не є рідкістю. Але це ще не метафори, вони не мають під собою узагальнення, абстракції. Це лише спонтанні асоціації за подобою.

Дитячі уявлення становлять не просте, мертве відображення предмета чи явища в мозку дитини. Як і будь-який складний процес, утворення уявлень є складним, багатоступеневим процесом. Він зумовлюється мінливими взаємовідношеннями предмета і слова, що його позначає. Для створення уявлення не достатньо лише одного чуттєвого пасивного споглядання предмета. У створенні уявлень про предмет суттєву роль відіграє і словесне позначення. У цьому розумінні мова є засобом позначення цілісного предмета та його образу, завдяки чому будь-яке уявлення дитини-мовця в тій чи тій мірі є узагальненим; вона є засобом аналізу цілісного неподільного предмета для виділення його основних частин, ознак чи елементів та позначення наявних між ними зв'язків; засобом «акцентування», тобто спеціальної фіксації найсуттєвішого в образі, завдяки чому образ, що виникає, стає змістовним і поєднується з поняттям [8, 207].

Отже, огляд досліджень психологів щодо взаємозв'язку образу, слова, і мислення свідчить, що він є психологічним підґрунтям образного мислення, яке ми розуміємо як специфічний, складний процес суб'єктивного відображення фактів, явищ, предметів (їх ознак) довколишньої дійсності у вигляді конкретно-чуттєвих уявлень, асоціативно пов'язаних один з одним, реальних чи створених уявою у свідомості мовця. Розвиток образного мовлення дітей старшого дошкільного віку є предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / П. П. Блонский. — М. : Просвещение, 1964.
2. Горанов К. Художественный образ и его историческая жизнь / Крестю Горанов. — М. : Искусство, 1970.
3. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Политиздат, 1985.
4. Лейзеров Н. Л. Образность в искусстве / Н. Л. Лейзеров. — М. : Наука, 1974.
5. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. — М. : Смысл, 2009.
6. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. — М. : МГУ, 1979.
7. Люблинская А. А. Очерки психического развития ребенка / А. А. Люблинская. — СПб, 2010.
8. Общая психология / под ред. А. В. Петровского. — М. : Просвещение, 2009.
9. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 2003.
10. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова [и др.]. — М. : Педагогика, 2011.
11. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — М. : Педагогика-Пресс, 2009.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — Т. 1. — М. : Педагогика, 2000.

A. BOGUSH
Odessa

PSYCHOLOGICAL BASIS OF PICTURESQUE SPEECH

The article deals with the analysis of psychologists' views on the problem of the figurativeness in the correlation with psychological processes: memory, thinking, view, imagination. The author determines such related notions as «figure», «figure memory», «imagination», «figure thinking», «figures of representation» and the key notion of figurative speech.

Key words: figure, figurativeness, figure-imagination, figurative memory, figurative imagination, figurative thinking, figurative speech.

A. M. БОГУШ
г. Одесса

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗНОЙ РЕЧИ

В статье представлен анализ взглядов психологов на проблему образности в ее взаимосвязи с психологическими процессами: память, мышление, представление, воображение. Раскрыты психологические основы феномена «образная речь»; охарактеризовано касательно феномена «образная речь» такие понятия как «образ», образное мышление, «отображение», «образы-мышления», «образное воображение», «наглядно-образное мышление»; определено понятие «образная речь».

Ключевые слова: образ, образность, образ-представление, образная память, образное воображение, образное мышление, образная речь.

Стаття надійшла до редколегії 16.10.2015